

Szótári tanulságok s a teljes szótár.¹⁾

Némileg igazolnom kell a jogcímet, mellyel a kérdés taglalásába fogok. Bőséges tapasztalásra tettem szert négy évtized alatt, mikor állandóan szótárakkal és szótári kérdésekkel foglalkoztam. A szótár már igen korán nem csupán segédeszköz volt kezemben, hanem szinte önálló olvasmány és élmény is. A nyelv világa tárult föl számomra benne, egyrészt szigorú törvényszerűségével, másrészt kiszámíthatatlan szeszélyeivel; a lelki tartalom sokszerű kapcsolata a nyelvi kifejezéssel; néhány hangból álló szó, egy-egy szólás, mely a gondolatok raját veri föl a lélekben. Mélyen érezteti ezt VARGHA GYULA egyik késői költeménye: „A szavak“ (BSzemle, 206. köt. 1927):

Amennyi szó, mind más egyén,
Ahány szó, annyiféle jellem;
Ez gyöngye, félénk, *az* kemény,
Itt fő a fenség, *ott* a kellem.

Ez gubbaszt, mint az őszi köd,
Abban fény és színek lobognak;
Ez bokrétát merengve köt,
Az orgonál hörgő haboknak.

De lényegét titkolja mind . . .

Fokozódott érdeklődésem, mikor a Nagy Szótár megindulása-kor nekem is rész jutott a munkából és közben egyéb szótári dolgozatokba is kapcsolódtam. Döntő hatású volt utóbb az a körülmény, hogy 1906 őszén a M. T. Akadémia ZOLNAI GYULA után rám bízta a Szótári Bizottság előadó tisztét s vele a gyűjtőmunkák vezetését. Ekkor volt szerencsém SZILY KÁLMÁN-nak, a magyar szótörténet nagy művelőjének közvetlen közelébe jutni, aki mint a Szótári Bizottság elnöke irányító lelke és szenvedélyes részvevője volt a

¹⁾ Az 1935. máj. 6-i akadémiai ülésen felolvasott székfoglaló.

munkálatoknak. Két évtizeden át a Nagy Szótár gyűjtéseit nemcsak általánosan tudományos és különlegesen nemzeti érdeknek tekintetem, hanem valósággal legszemélyesebb ügyemnek is, mely szinte háttérbe szorította sok más tudományos érdeklődésemet.

Mint minden szótáríró, úgy engem is két fontos, alapvető kérdés foglalkoztatott állandóan: a *teljesség* s a *megbízhatóság*; hiszen ezt a két követelményt támasztja a szótárt forgató közönség is, mely mikor tanácsért hozzá fordul, már eleve azzal a gondolattal teszi, hogy benne biztos választ talál. A német GRIMM-re esküszik, az olasz TOMMASEO-ra és PEDROCCHI-ra; a francia előveszi LITTRÉ-t, az angol WEBSTER-t és MURRAY-t. (THACKERAY regényében, a „Hiúság vásárában“, Miss Pinkerton minden növendékének, mikor megválnak az intézettől, SAMUEL JOHNSON klasszikus szótárát adja útavalóul.) A nemzeti büszkeség kérkedik velem, hogy van egy könyve, mely megbízható forrásokból nyelvének minden szavát följegyezi és magyarázza.

A nagy szótárak vagy nyíltan, vagy burkoltan teljeseeknek vallják magukat; legtöbbször már a címben is benne lappang a *teljesség* ígérete, mikor így fogalmazzák meg: *a magyar ... a német... a francia nyelv szótára*. Van olyan is, mely büszkélkedve ki is írja: FORCELLINI, *Totius latinitatis lexikon*; BALLAGI, *A magyar nyelv teljes szótára*. Méltán nevezik az ilyeneket görög szóval *thesaurus*-nak, *kincsház*-nak. Az előszavak és az utasítások is hangoztatják a *teljességet, egyetemességet*, ezt adják vezérgondolatul a gyűjtőknek, szerkesztőknek.

Saját határainkon belül maradván, az Akadémia nagyszótárának tervezői ugyancsak a *teljességet* tűzik ki célul. Az első nagygyűlés, 1831. febr. 21-én elfogadja azt a munkarendet, melyet VÖRÖSMARTY fogalmazott meg s amelyben kétszer nyomatékosan szól a „*lehetőségig teljes szótár*“ készítéséről. Mikor az új Nagy Szótár munkálatai megindultak, ZOLNAI GYULA, a gyűjtések szervezője és megindítója, *Az új Nagy Szótár föladatáról* (1899) írt tanulmányában bőven kifejti ezt a követelményt: „a mi új szótárunknak *egyetemességnek* kell lennie, vagyis a magyar nyelv szókincsének *minden* eddig ismert s ... fölmutatható elemét magában kell foglalnia“. A gyűjtőknek kiadott Utasítás (1899) az első mondatban, dőlt szedéssel mutat rá: „A M. T. Akadémia új Nagy Szótára a *magyar nyelv összes szókincsének* ... szótára kíván lenni ... egyetemes céljánál fogva a legelső emlékek szóadataitól kezdve napjainkig kifejlődött ... szóanyagának ... földolgozására törekszik“. Az irodalom-

ban a *szótár* előtt álló *nagy* jelző is rendszerint a teljességet kívánja kifejezni.

A teljességnek ez az elméleti követelése azonban a gyakorlatban jámbor óhajtássá válik, melyet a szótáríró az óvatos „lehetőleg“ szóval s egyéb enyhítő kifejezéssel ír körül. Minden szótáríró és avatott szótárforgató nagyon jól tudja, hogy a nyelv elemeit megrögzíteni, könyvbe kényszeríteni épp oly hiú kísérlet, mint SZENT ÁGOSTON angyalkájáé, ki a tengert kagylójával egy kis gödörbe meregette. Nincs az a szempillantás, hogy a nyelvközösség, mely számos, vagy inkább számtalan rétegből, osztályból összetevődik, akár a maga talajából, akár idegenből új meg új szavakkal ne gazdagodnék. A nyelv élete a szavaknak és kapcsolataiknak folytonos változása, megrögzíthetetlen hullámzása, enyészete és keletkezése. Jó részük el is tűnik a pillanattal, melynek szeszélye a beszélő vagy író egyén ajkán létrehozta; bizonyos körülmények találkozása, sőt méltán mondhatjuk: összejátszása szükséges ahhoz, hogy valamely új szó a teremtő egyén beszédjéből a nyelvközösség tulajdonává legyen, hogy a tűnő pillanat hagyományos örökséggé váljék, hogy tudatos megfigyelés alá kerüljön és rendszerbe szoríthatassék. „Aki valamely élő nyelvnek akarná megszerkeszteni a teljes szótárát, az a Danaidák vagy a Sisyphus munkájára vállalkozik... Teljes szótárát csak holt nyelvnek lehet megírni“ mondja SZINNYEI JÓZSEF a Magyar Tájszótár előszavában. A vérbeli szótáríró kinszenvedését kitűnően kifejezi a humanista SCALIGER verse:

Si quem dura manet sententia iudicis olim
 Damnatum aerumnis, supplicis que caput:
 Lexica conscribat; nam caetera quid moror? omnes
 Poenarum facies hic labor unus habet.

Magyarul (kötetlen alakban):

Ha valakit valaha a kritikus kemény ítélete úgy ért,
 Hogy (szegény) fejét szomorúsággal és keserves kínokkal sujtotta,
 Írjon szótárokat; egyéb tanácsot nem adhatok.
 A büntetések minden fajtája megvan ebben az egy foglalkozásban.

Úgy látszik azonban, hogy teljesen holt nyelvek nincsenek. Azt tudja a néphit, hogy az embernek halála után is nő körme, haja; ez történt a holt görög és latin nyelven is. Bár ma nincsen nyelvközösség, mely őket beszélné, mégis egyre nőnek, gyarapodnak.

Ha egy ókori ember föltámadna s hallgatná a vegyészek, orvosok, természettudósok, műszaki emberek és mások szakszerű beszélgetését, nagyon elcsodálkoznék, mennyi görög és latin szó üti meg a fülét, és nem ért belőle egyet sem. DU CANGE a *Glossarium mediae et infimae latinitatis* után megírhatná a *recentissimae latinitatis* glossariumát is — de meg sem kellene írnia, hiszen megvan a szakszótárakban — míg a PRISCIANUS-ok és DONATUS-ok ugyancsak zavarban volnának, hová sorozzák ezeket az új-régi jelenségeket.

A teljes szótár olyan eszmény, melyet elérni sohasem lehet, megközelíteni azonban *kell*, és bizonyos korlátokon belül *lehet* is. E korlátok megjelölése a szótári alapelvek és utasítások legnehezebb és legkényesebb pontja; mert elméletben megint el lehet ugyan választani az irodalom, a társalgás, az osztályok s a mesterségek nyelvét, a köznyelvet s a tájszólásokat; meg lehet határozni az eredetét, a jövevényt, meg az idegen szót — a gyakorlatban azonban a határok elmosódnak, annyi szabályba nem foglalható eseti lép meg a szótárcsinálót, hogy vége-hossza nem volna a töprengésnek, ha nem teremtenénk *új szabályt*: ha kétséged van, vedd föl a szót a gyűjtésbe, mert a kétség már mutatja, hogy a szóban van valami, ami a határon belül esik, és kisebb hiba egy fölösleges szó befogadása, mint egy szükségesnek elhagyása. Hogy mily nehéz a határok megállapítása, kimutatta ZOLNAI GYULA említett tanulmányában, hol nyomon kíséri a külföldi nagy szótárak eljárását, mondhatni százados gyakorlatból elvont módszerét; de teljesen egybevágó, minden kétséget kirekesztő felfogást nem talált bennük. A szabatosan föllállított elvet mindig követi több-kevesebb „igaz ugyan“, „ámbar“, „azonban“ szavakkal kezdődő, kivételes megszorítása vagy kibővítése az utasításnak és szabálynak.

*

Melyek tehát azok a határok, melyek közt a szótár teljessége leginkább megközelíthető; s melyek azok a módok, melyek ebben segítségünkre lehetnek?

Mindenekelőtt el kell választanunk a forrásokat, melyekből a szótár anyagát merítjük: az *élő* s az *írott* nyelvet. Nagy szótáraink, főleg pedig az új Nagy Szótár tanulságai azt mutatták nekem, hogy nyelvünk szóanyagának *rendszeres* felgyűjtése csak írott emlékek alapján történhetik. Az örökké hullámzó élő nyelv kisiklik ujjaink közül, és csak nagy hézagokkal, tökéletlenül könyvelhető el. A gyáva szó ó-török jövevény, tehát kétezer esztendőnél hosz-

szab ideje tartozéka nyelvünknek, mégis csak a XVIII. század végén kerül szótárba. Biztos forrásul csakis az szolgálhat, ami a holt nyelvek emlékeiként változhatatlanul meg van rögzítve, s ebben az értelemben a ma nyomtatott újság is már *nyelvemlék*. Az élő nyelv jelenségeinek gyűjtése ezt kiegészíti, de a gyűjtések tege-lyének megtenni délibábos igyekezet volna. Tanulságos dolgokat olvashatunk újabban is erről HAKULINEN LAURI tanulmányában, mely a finn nyelvjárási szótár előmunkálatainak immár négy évtizedes küzdelmeiről szól (MNy. 1934, 257) és HARTNAGEL ERZSÉBETNEK a német jövevényszavakról szóló értekezésében (MNy. 1934, 77. 1. 1. bek. és 79. 1. 2. bek.)

Ám az frott emlékek nagy tömege is megoldhatatlan feladatot ró a gyűjtésre. Újabb szótáraink közül a NySz. a legnagyobb, s nyelvtudományi irodalmunkban korszakalkotó mű. Mégis, mennyi támadásnak volt kitéve hiányai miatt, melyek nem a szerkesztők „hanyagságából és fölületességéből“ következtek, ahogy a rossz-indulat rájuk fogta, hanem főképpen abból az utasításból, hogy a szótár „a legrégebb időtől fogva a nyelvújítás elejéig“ ölelje fel nyelvünk egész szókincsét. Ez annyit jelentett, hogy hét századnak szóanyagát kellett volna összegyűjteni. Nagyon természetes, hogy az anyag nagy terjedelme s a munkára szánt rövid idő miatt ez a kívánt mértékben nem sikerülhetett. Hiába mondta az Utasítás, hogy az emlékek időrendben dolgozandók fel; a leggyakorlottabb gyűjtő sem volt képes arra, hogy forrását teljesen és hiánytalanul kiaknázza.

A lehető legnagyobb teljességet szerintem csak két eszköz biztosítja: az egyik, az egész anyagnak kisebb történeti egységekre, szakaszokra való osztása; a másik: minden szakasz számára egy-egy ellenőrző és irányadó gyűjtésnek: vezérszótár-
nak szerkesztése.

*

Az anyagnak kisebb, történeti szakaszokra való osztása már eleve biztosítja az emlékek legteljesebb kiaknázásának lehetőségét, mint mikor egy nagy földrajzi területet kisebb részekre bontunk, hogy felkutatása minél teljesebb legyen. Ennek az eljárásnak hiányát sínylette meg annyira a NySz.; ha nem egy nagy, hanem több kisebb NySz. készült volna, nem volnának akkora hézagai, sem annyi (valójában azonban aránytalanul kevés) hibája a nagy műnek.

A kisebb időszakaszokat felölelő Nyelvtörténeti Szótárak a következő korokra és tárgykörökre terjedhetnek:

I. A *szórványos nyelvemlékek szótára* körülbelül az az anyag, melyet a JAKUBOVICH-PAIS-féle Ó-magyar olvasókönyv felölel.

II. A *kódexek szótára* a Jókai-kódextól (1430) a Batthyány-kódexig (1541); ebbe belekerülhetne mind az az egyéb írott nyelvemlék-anyag, mely ez időkörből való.

III. A *legrégebb nyomtatványok szótára* SYLVESTER első kiadványától a XVI. század végéig.

IV. A *XVII. század szótára*, melynek korhatárát kitolnám FALUDI első kiadványáig.

V. A *nyelvújítás korának szótára* FALUDITól az Auróra megjelenéséig.

VI. A *XIX. század szótára* az Aurorától 1900-ig.

VII. A *legújabb magyar nyelv szótára*.

Ezekhez járulna a XVIII. század végétől minden szakaszban a hírlapi nyelv minél aprólékosabb feldolgozása, mert a dolog természeténél fogva legközelebb áll a köznyelv valamennyi árnyalatához.

*

E rövidebb időszakaszok nyelvényének minél teljesebb kiaknázásához a *vezérszótárak* megszerkesztése szükséges.

Saját négy évtizedre terjedő gyűjtőmunkámból tudom, a Nagy-Szótár anyagának fölülvizsgálásakor is mindenkor tapasztaltam, hogy a gyűjtés csak akkor lehet értékes, azaz *teljes* és *megbízható*, ha a gyűjtő a maga munkáját valamihez mérheti, valamivel összehasonlíthatja. Ha az anyag kiválogatását a puszta emlékezetre, a véletlen szeszélyére és ötletére bizzuk, akkor eleve le kell tennünk még a megközelítő teljességről is: akkor az eredmény a szöveg feltűnő elemeinek, különösségeinek és furcsaságainak gyűjteményévé lesz, a nyelvnek állandóan forgó, törzsökös alkatrészei pedig többnyire kimaradnak; az igénytelen köntösben járó verebet csapatosan sem méltatjuk figyelmünkre, de ha akad közte egy fehértollú, rögtön meglátjuk. Valamennyi szótáríró panaszolja ezt nálunk, meg a külföldön is.

A gyűjtések átvétele után nemsokára szorgalmaztam, amit a Szót. Bizottság Utasításainak második kiadása (1921) nemcsak a régiek, hanem valamennyi szövegre nézve kötelezővé tett, hogy a gyűjtő adatait a meglévő szótáraknak valamelyikével, amely éppen a szöveg

korához legközelebb állt (NySz., NyÚSz., CzF., Ball., CímJ., MTsz.), összevesse s az összehasonlítás eredményét a gyűjtésben jelezze is. Az Utasítás részletezi és tételesen felsorolja az összevetés módjait, kivált alaki és a jelentés szempontjából s ezek alapján a kiszemelt adatok értékelésének mértékét is. Ekkor derült ki valójában, amit már régóta sejtettem, hogy a meglévő szótárak a gyűjtés ilyen irányú feladatának igen kevésbé felelnek meg. Ez a tapasztalás vezetett engem a *vezérszótár* gondolatára. A *vezérszótár* egy-egy kor elejéről a legkiválóbb emlék vagy író teljes szótári feldolgozása, minden kihagyás nélkül az *A* betű első szavától a *Zs* utolsó szaváig. A szórványok idejére nem kell vezérszótár, mert belőlük minden szó kiszemelendő. A kódexek korára a Jókai-, Bécsi-, Münchener-, Apor-kódex teljes anyaga szolgálna vezérszótárul a többi kódex földolgozására. (A Bécsi-kódexet MÉSZÖLY GEDEON már föl is dolgozta ily módon, de még nincsen kiadva.) A legrégebb nyomtatványokra SYLVESTER munkái; a XVII. századra PÁZMÁNY valamennyi műve; a nyelvújítás korára FALUDI; a XIX. század első felében VÖRÖSMARTY, másodikában ARANY és JÓKAI képviselné a magyar nyelvet. Olyannak képzelem ezeket a szótárakat, mint némileg az akadémiai ZRÍNYI-és GYÖNGYÖSI-kiadásokban a BADICS-féle szójegyzéket, vagy a párizsi LEMAJRE-féle klasszikusok kiadásának végén lévő szótárakat, melyek az írónak minden szaváról számot adnak. A vezérszótár úgy készíthető, hogy a földolgozandó forráshoz közelálló szótárba fehér közlapokat köttetünk, s minden rendes szótári módon kiírt adatot megjelölünk benne; ha pedig nem volna meg, a közlapra írjuk. Ez nem tévedő ellenőrzésül szolgál, hogy a forrásnak valóban minden adatát kijegyeztük, mégpedig annyiszor, ahányszor az adat természete kívánja. A vezérszótárakat természetesen ki kell nyomtatni a földolgozók számára. Segítségükkel mármint valóban megközelíthetnők a források *teljes* földolgozását, mert minden kor valamennyi nyomtatásban megjelent szóadata szem elé kerülne. Ezenkívül még az is lehetővé válnék, hogy egy időben, egymástól függetlenül, egymással párhuzamosan valamennyi időszakasz anyagán egyszerre lehetne dolgozni.

A vezérszótár elkészítése nem is olyan nehéz, mint amilyennek első pillanatban látszik. Magam tettem kísérletet s ily módon dolgoztam föl ARANY kisebb költeményeit; eredményül kereken 10.000 címszót kaptam. Némelyike egyetlen adat, legtöbbje azonban öt-tíz, s néha még több idézetben is kap magyarázatot. Ennek a kísérleti

vezérszótárnak máris igen sok hasznát láttam nemcsak ARANY többi művének, hanem valamennyi korabeli költő szövegének magyarázatában.

A Nagy Szótár munkálatainak ismerői bizonyára főlemlítik a *Címszójegyzéket*, a számban leggazdagabb magyar szógyűjteményt, melyet hasonló szándékkal szerkesztett SZILY KÁLMÁN a gyűjtések kezdetén. Ez a *Címszójegyzék* hét nevezetesebb szótárunk adatainak egy szótárba való egyesítése, mondhatnók Szótárak Szótára, előkészületül és vezérfonalul a Nagy Szótár gyűjtéseinek. A hozzáfűzött reményeket azonban nem váltotta, nem is válthatta be, mert a szavak pusztán *alaki* voltukban kerültek a jegyzékbe minden jelentésmegjelölés nélkül. Ezért gyűjtés közben épp csak annyit tudhatunk meg belőle, hogy valamilyen szó alakilag megvan egyik szótárban, de hogy mi a szótári értéke, arról nem kapunk fölvilágosítást; például arról sem, hogy azonos alakú, de egyéb semmiben sem rokonszavak közül melyiket idézi a jegyzék; így három *ár* szavunk is van: érték, víztömeg, lyukasztószerszám; az *ér* szavunknak van főnévi és igei alakja, igen sok jelentéssel (vö. BORBÉLY SÁNDOR, Azonos és rokonalakú szók gyűjteménye. Vác, 1904). Legtöbbször a *Címszójegyzék* teljesen cserbenhagyja a gyűjtőt. Tüzetesen szól erről a kérdésről ZOLNAI GYULA (Szótárirás nálunk és a külföldön. Akad. Értes. 1909, 587). Hasonló módon járt a Finn Irodalmi Társaság nyelvjárási szótárának segítségével szerkesztett *gyűjtőszótárával*, „mely általában jelentésmagyarázatok nélkül“ készült. (MNy. 1934, 258.)

Az ilyen *Szótárak Szótára* vagy *Főszótár* igenis hasznos volna a gyűjtésben, ha magában foglalná valamennyi szótár *teljes* anyagát, pusztán a *szóalakokat* s a lehetőleg legrövidebben fogalmazott *jelentéseket* eredeti előfordulásuk időrendjében.

Azt a kérdést lehetne fölvetni: mi történnék mármost a Nagy Szótár számára szinte négy évtizede gyűjtött óriási anyaggal? Azt tartom, hogy a gyűjtést a XIX. század végéig folytatni kell, de csupán az irodalom legjellemzőbb műveiből s a napisajtó egy-egy példányából, s aztán rögtön a rendezéshez, majd a szerkesztéshez fogni, hogy szókészletünknek a legújabb kor elejéig való alakulása lényegében kezünkben legyen. Ezzel egyelőre befejeződnek szótáraink az a sora, mely az Oklevél-Szótártól kezdve végigkísérné nyelvünk szókészletét a ma küszöbéig. Azonnal kezdődhetnék a fentebb vázolt finomabb részletmunkák sorozata, melyeknek célja

nyelvünk *teljes* kiaknázása, olyan teljességgel, hogy ez biztosítéka volna a *megbízhatóságnak* is. Azt hiszem, hogy a nagy vonásokban jelzett módszerrel lehetséges volna szókészletünk irodalmilag meg-rögzített emlékeit, mintegy *holt nyelvként* a lehető legteljesebben föltárni, mind az elmélet, mind a gyakorlat hasznára.

Más feladat a népnyelvnek még élő, de egyre jobban enyésző maradványainak megmentése, valamint az ellenállhatatlan iramban egyre fejlődő és gazdagodó élő beszéd szókészletének összegyűjtése. Ezek azonban kitűzött tételemet meghaladó kérdések; én csupán mult tapasztalataimat szándékoztam a jövő számára gyümölcsöztetni.

Régi igazság, hogy a szótár olyan mű, mely megjelenése pillanatában rendszerint már el is avult. Ezért a szótári munka, mely kiváltképen az akadémiák elsőrendű feladata, sohasem szünetelhet, mert egyrészt föl kell dolgoznia a multat, másrészt együtt haladnia a nyelv folytonos változásaival. S habár tudjuk is, hogy ez az együtthaladás olyan eszményi cél, melyet elérni soha nem lesz módunkban, megközelíteni azonban tudományos és nemzeti kötelességünk.

TOLNAI VILMOS.